УДК 331.102.344.001.76

О. В. Кендюхов,
д-р екон. наук,
завідувач кафедрою,
А. А. Кривчиков,
аспірант,
Державний вищий навчальний заклад
«Донецький національний
технічний університет»

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ГОЛОВНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Вибір пріоритетів інноваційної політики повинен здійснюватися виходячи з аналізу глобальних напрямів техніко-економічної динаміки та передумов формування національних конкурентних переваг. Отже, виникає необхідність обґрунтування адекватності пріоритетів науково-технічної та інноваційної політики України стосовно сучасних постіндустріальних тенденцій світового розвитку. Роль ключового фактора економічного розвитку, як неодноразово підкреслюється в роботах А. Чухна [1–5] та Л. Мельника [6, 7], сьогодні належить інтелектуальному капіталу. Інтелектуальний капітал покладено в основу формування національної інноваційної системи України [2], його нагромадження й ефективне використання, як відзначає у [8] В. Геєць, обумовлює можливості Україні в контексті європейської інтеграції. Але «неадекватність, — як зауважував у [9] І. Лукінов, — трансформаційних перетворень в Україні викликам постіндустріалізму» і досі є невирішеною проблемою. Як на макро-, так і на мікроекономічному рівні залишаються не розкритими особливості впливу інтелектуального капіталу на інноваційні процеси.

Метою статті є розкрити вплив інтелектуального капіталу на сучасні інноваційні процеси.

Як справедливо відзначає в [10] О. Чуйко, вивчення закономірностей розвитку інноваційних процесів є актуальним у контексті вирішення задачі підвищення конкурентоспроможності економіки України, реформування якої висуває нові вимоги до суб'єктів господарювання щодо розробки, проектування, виготовлення й використання нововведень, оволодіння методами управління науковими дослідженнями і розробками, які здатні ефективно працювати на ринку.

Дослідженню різних аспектів інноваційних процесів присвячено праці Й. Шумпетера [11], Б. Твіса [12], М. Кондратьєва [13], Л. Федулової [14], О. Волкова [15] та інших. Проте в сучасній науковій літературі немає чіткої узгодженої позиції щодо сутності та структури інноваційного процесу, тому ця категорія потребує уточнення.

На думку Б. Твісса, інноваційний процес — це перетворення наукового знання, наукових ідей, винаходів у фізичну реальність (нововведення), яка змінює суспільство [12, с. 59]. За визначенням В. Щербаня та Л. Козубенко, інноваційний процес — послідовність подій, під час яких інновація визріває від ідеї до конкретного продукту, технології, структури або послуги і розповсюджується в господарській практиці і суспільній діяльності [16, с. 25]. У цьому аспекті П. Сокол, розкриваючи сутність і структуру інноваційного процесу, розглядає його як послідовність дій з виявлення інновації, розробки нових продуктів і операцій, їхньої реалізації на ринку й подальшого поширення результатів [17]. За І. Федуловою, інноваційний процес — це побудована система, за якої здійснюють інноваційну діяльність, результатом чого має бути інновація для практичного використання і розповсюдження. У праці цієї дослідниці інноваційний процес визначено сукупністю робіт у сфері інноваційної діяльності, регламентованих етапами їх організації, ресурсними можливостями, стадіями еволюції наукового знання від зародження перспективної ідеї створення нової техніки, технології або нової продукції до її комерціалізації в умовах конкуренції. Він означає перетворення нових видів і способів людської життєдіяльності на соціально-культурні норми і зразки, що забезпечують їх інституційне оформлення, інтеграцію і фіксацію у сфері матеріальної і духовної сфер культури суспільства. Інноваційний процес — це спосіб організації комплексу взаємопов'язаних підсистем інноваційної діяльності для забезпечення прибуткової роботи інноваційного підприємця, забезпечення його конкурентоспроможності та досягнення зазначеної мети. У загальному вигляді його можна класифікувати за способом організації інноваційного процесу на засаді його внутрішньої організації, коли інновацію створено і освоєно безпосередньо працівниками фірми, і на засаді його зовнішньої організації, коли одну чи кілька функцій реалізують сторонні організації [18].

© О. В. Кендюхов, А. А. Кривчиков, 2011

Цікаво, що в дослідженнях структури інноваційного процесу більшість вітчизняних вчених дотримуються схеми: «дослідження — розробка — виробництво — маркетинг — продаж», проте американські дослідники розглядають інноваційний процес більш конкретно та детально: «фундаментальні дослідження — прикладні дослідження — розробки — дослідження ринку — конструювання — дослідне виробництво — ринкове випробування — комерційне виробництво» [19, с. 65].

Досить ґрунтовно та системно до розкриття сутності та визначення структури інноваційного процесу підходить О. Чуйко, яка відзначає, що інноваційний процес являє собою підготовку і здійснення інноваційних змін і складається із взаємозалежних фаз, що утворюють єдине, комплексне ціле. Внаслідок цього процесу з'являється реалізована, використана зміна — інновація [10]. У загальному розгорнутому вигляді інноваційний процес, на думку колективу дослідників П. Завліна, О Казанцева, Л. Мінелі [20], містить наступні етапи: фундаментальні (теоретичні) дослідження, прикладні дослідження, розробка, проектування, освоєння, промислове виробництво, маркетинг, збут.

Важливо підкреслити, що одна із ключових характеристик інноваційного процесу — циклічність. Циклічний характер інноваційного процесу проявляється в тому, що одне покоління продукції (техніки) змінюється іншим. Інноваційний цикл — це період створення, поширення і використання нововведень, процес, що передбачає наявність зворотнього зв'язку між споживачами нового товару і науковою сферою. Інноваційні цикли можуть бути різної довжини в залежності від того, до якої стадії наукового пошуку звертається споживач з метою удосконалення способу задоволення своєї потреби [21].

Таким чином, на основі розгляду позицій дослідників інноваційного процесу можна зробити узагальнення, що інноваційний процес — цілісний комплекс взаємопов'язаних, взаємозалежних послідовних дій, в результаті здійснення яких з'являється та отримує розповсюдження інновація (нововведення).

Відповідно, структура інноваційного процесу в загальному вигляді містить у собі 9 етапів:

1) дослідження існуючих проблем (технологічних, товарних, збутових тощо);

2) збір ідей щодо вирішення виявлених проблем;

3) відбір ідей;

4) розробка інноваційного проекту;

5) аналіз можливостей реалізації даного проекту;

6) розробка механізму реалізації інноваційного проекту;

7) технічне впровадження проекту (створення промислового зразка, корисної моделі тощо);

8) запуск у виробничий процес (запуск у виробництво нового товару, впровадження нової технологічної лінії тощо);

9) отримання ринкового результату (збільшення частки ринку, прибутків тощо).

Сутність кожного етапу передбачає наявність та інтенсивне використання потужного інтелектуального капіталу. А. Віфлеємський у роботі [22, с. 117–118] звертає увагу на те, що саме обсяг накопичених знань та їх ефективне використання стає головним чинником економічного зростання, при цьому найважливіша роль, як підкреслює у [23] В. Садовничев, відводиться науці як засобу створення нового знання. Польський дослідник С. Квятковський вважає, що «інтелектуальне підприємництво» є підґрунтям стабільного економічного розвитку країн Східної Європи [24]. Саме інтелектуальні процеси стають основою науково-технічної та інноваційної діяльності суспільства, що підкреслює у [25] Л. Кривенко.

Безперечно, що основою відтворення і розвитку інтелектуального капіталу є наукова діяльність. А. Чухно, зауважуючи про значущість науки в сучасних суспільно-економічних трансформаціях, підкреслює, що «постіндустріальне суспільство виникає в результаті науково-технічної революції, яка забезпечує високе зростання продуктивності праці в матеріальному виробництві, відносне, а потім і абсолютне зменшення зайнятих у ньому і прискорений розвиток сфери послуг, тобто науки, інформації, освіти, культури, що перетворюється в пануючу і визначальну сферу економіки. Інформація, наука, знання стають основними джерелами зростання її ефективності» [5]. Тут же він акцентує: «...розвиток інформації, науки, освіти, культури людської особистості, її соціокультурних і духовних потреб визначає нарощування інтелектуального потенціалу постіндустріального суспільства, який визначає розвиток економіки та суспільства. Нагромадження інтелектуального капіталу супроводжується удосконаленням умов і механізмів для ефективного його використання, посилення його впливу на економічний і соціальний розвиток», тобто стимулює, забезпечує інноваційний процес.

Як випливає із праць О. Амоші, саме інтелектуальні ресурси визначають можливості інноваційного розвитку як на загальнонаціональному рівні, так і на регіональному [26, 27]. Як відзначають Л. Мельник у [28], Л. Федулова та Н. Пашута у [29], вони створюють основу науково-інноваційного забезпечення стійкого економічного розвитку України, що підтверджується дослідженнями О. Василика та І. Лютого [30], А. Захожая [31], І. Калюжного [32], М. Комісової та О. Черноіванової [33], І. Кукурудзи [34], О. Лапко [35], В. Маєвського та Б. Кузика [36], А. Ревви [37], О. Сталінської [38].

Необхідно враховувати, що ефективне відтворення інтелектуального капіталу, як випливає з робіт В. Гєєця [8, 39], неможливе без активної державної політики. Ураховуючи важливість інвестицій в інтелектуальний капітал, у багатьох країнах світу (США, Японії, Франції, Канаді, Китаї, Нідерландах та ін.) держава надає істотні податкові пільги (наприклад, у Нідерландах — до 50 % із прибутку) підприємствам, здійснюючим НДДКР [40]. Останніми роками у країнах Європейського союзу, США, Канаді, ряді країн Південно-Східної Азії та інших намітилась стійка тенденція до збільшення темпу приросту інвестицій в інтелектуальний капітал [41].

Розглянемо роль інтелектуального капіталу в інноваційному процесі у ринковому конкурентному аспекті. Формування стійких конкурентних переваг підприємства сьогодні не можливе без ефективного використання та розвитку інтелектуальних ресурсів.

З позиції сучасних вимог ринкового середовища причини різкої інтенсифікації використання і відтворення інтелектуального капіталу пов'язані із трьома світовими ринковими тенденціями:

1. Індивідуалізація і динамізм поведінки споживачів.

2. Прискорений розвиток нових технологій.

3. Глобалізація попиту і пропозиції.

Зі зміною і диференціацією моральних норм, цінностей, життєвих стилів і культури і внаслідок цього споживчих переваг пов'язане постійно зростаюче різноманіття товарів і динамізм ринку. Це скорочує життєвий цикл товару, змушує виробляти товари у невеликих кількостях, збільшує частку науково-дослідної роботи за рахунок скорочення фізичної праці. Глобальні тенденції такі, що знижується виробництво товарів широкого вжитку (стандартизованих товарів із певними характеристиками і часто із тривалим життєвим циклом) і збільшується виробництво диференційованих товарів (розроблених і вироблених для задоволення особливих споживчих переваг, звичайно із коротким життєвим циклом). Час створення товару стає вирішальним фактором у багатьох галузях промисловості.

Зростаюче різноманіття ринків означає, що:

1. Стратегія багатьох продуктово-ринкових комбінацій стає усе більш диференційованою і, як наслідок, вимагає прискорення інноваційних процесів і, відповідно, активізації використання інтелектуального капіталу.

2. Розвиток і використання інтелектуального капіталу мають бути тісніше пов'язані з ринковою політикою підприємств і навпаки.

3. Має бути підвищена ефективність в аспекті якнайшвидшого виведення на ринок нових товарів.

Вимоги споживачів, які швидко диференціюються, можуть бути задоволені насамперед завдяки персоніфікованому, техніко-технологічному та марочному інтелектуальному капіталові. Розвиток цих видів інтелектуального капіталу є рушійною силою перемог у конкурентній боротьбі. Ключова роль інтелектуального капіталу в забезпеченні конкурентних переваг підприємства в умовах зростаючого динамізму і диференціації продукту і ринку стала основою теорії інтелектуального лідерства [42].

Варто враховувати, що кожна нова базова технологія — ядро багатьох прикладних технологій, базові технології формують нові галузі промисловості, прикладні технології можуть використовуватися в кожній існуючій галузі для її модернізації.

Післявоєнний бум було основано на технології переробки нафти, пов'язаної з виробництвом пластмас, пестицидів, штучних волокон, фарб і лаків та інших спеціальних хімічних продуктів, які використовуються тепер у кожній галузі. Сьогодні інтенсивно розвиваються три групи базових технологій: інформаційно-комунікаційні, біотехнології та технології, пов'язані з новими матеріалами, що є гарантією технологічного динамізму на десятки років.

Як відзначає в [43] Г. Губерна, глобалізація є об'єктивним процесом. Глобалізація попиту і пропозиції сприяє формуванню нових ринків і поширенню нових технологій, однак вона і прискорює швидкі зміни на світових ринках [44, с. 556–581]. Лідерами глобальної гонки стають країни, які володіють найбільшими інтелектуальними ресурсами і домоглися високої ефективності їх використання. Як відзначає в [45] Р. Георгієв, країни, що відстають у науково-технічному прогресі, завжди стають джерелами дешевих ресурсів світової економіки.

Формування нових ринків, швидкі зміни на ринках, розвиток нових технологій, розповсюдження технологій, зростання інтелектомісткості виробництва висувають нові вимоги для багатьох українських підприємств.

Наявність і ефективне використання інтелектуальних ресурсів викликає новий виток у розвитку інноваційних процесів.

Резюмуючи вищесказане, можна відзначити, що роль інтелектуального капіталу в розвитку сучасних інноваційних процесів характеризує таке:

1. Висока питома вага інтелектуального капіталу у приростi ВВП передових країн світу. Зростання економік країн, які демонструють стабільне економічне зростання, залежить від використання інтелектуального капіталу, який визначає інноваційний розвиток і науково-технічний прогрес.

2. Висока питома вага доходів від інтелектуальної діяльності в загальних доходах населення передових країн світу. До інтелектуальної діяльності ми відносимо роботу у сфері управління, фінансів, юриспруденції, маркетингу, наукової, освітньої

діяльності, ЗМІ, культури тощо. Саме масштаби інтелектуальної діяльності у розвинутих країнах говорять про формування інтелектуальної економіки.

3. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Головну роль у нарощуванні інноваційних переваг розвинутих країн відіграють досягнення НТП, їх генерує найбільший у світі науково-технічний потенціал. При цьому вони активно залучають наукові кадри інших країни до науково-технічних та інноваційно-промислових проектів, оскільки, навіть здійснюючи величезні витрати у сфері НТП, вони вже не в змозі забезпечувати першість у всіх напрямах розвитку науки, техніки і виробництва.

4. Автоматизація та роботизація виробничих процесів та інтелектуалізація людської діяльності. Процес промислового виробництва все більше передається машинам, автоматам, роботам. Сама ж людина переключається на інші види діяльності, такі як планування і контроль.

5. Перетворення професій інтелектуальної праці із рідких на масові. В інтелектуальній економіці, крім стрімкого збільшення частки інтелектуальних професій у загальній професійній структурі, зростає інтелектуальний зміст праці в усіх галузях, чи то сільське господарство, промисловість або вільні професії.

6. Збільшення ролі технологій перетворює фінанси із головного джерела ринкової сили на її наслідок. Конкурентоспроможність усе більше визначається технологіями, передача і використання яких набагато складніші за передачу і використання грошей.

7. Головна сучасна маркетингова тенденція — індивідуалізація і динамізм поведінки споживачів. Вимоги споживачів, які швидко змінюються та диференціюються, можуть бути задоволені насамперед завдяки розробки нових товарів, в основі чого лежить інтенсивне використання персоніфікованого, марочного та техніко-технологічного інтелектуального капіталу.

Інтелектуальний капітал, таким чином, набуває ролі домінуючого фактора в усіх інноваційних процесах.

Виходячи із сучасних тенденцій світових економічних трансформацій, єдиною адекватною конкурентною економічною моделлю повинна бути інтелектуальна економіка. На макрорівні необхідне формування нової національної економічної доктрини, метою якої буде створення передумов формування в Україні інтелектуальної економіки. Довгострокова стратегія економічного розвитку повинна передбачати великі інвестиції в освіту, підвищення кваліфікації та інформатизацію, що дозволить розширити доступ до знань і створити кадрову основу становлення інтелектуальної економіки. Формування творчої особистості з інноваційним мисленням має бути зафіксоване як головна мета вітчизняної системи освіти, і згідно з цією метою мають бути скоректовані навчальні плани і програми.

На мікрорівні головною задачею стає формування ефективного організаційно-економічного механізму управління інноваційним процесом, забезпечення інтенсивного відтворення інтелектуального капіталу.

Список використаної літератури

1. Чухно А. А. Інтелектуальний капітал: сутність форми і закономірності розвитку / А. А. Чухно // Економіка України. — 2002. — № 11. — С. 48–55; № 12. — С. 61–67.

2. Чухно А. А. Новая экономическая политика / А. А. Чухно // Экономика Украины. — 2005. — № 6. — С. 4–10.

3. Чухно А. А. Новая экономическая политика / А. А. Чухно // Экономика Украины. — 2005. — № 7. — С. 15–22.

4. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 632 с.

5. Чухно А. А. Новые подходы в экономической теории / А. А. Чухно // Экономика Украины. — 2006. — № 5. — С. 89–91.

6. Мельник Л. Г. Экономика развития / Л. Г. Мельник. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2006. — 636 с.

7. Мельник Л. Г. Информационная экономика / Л. Г. Мельник. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2006. — 288 с.

8. Геєць В. Економіка знань та перспективи її розвитку для України / В. Геєць ; НАН України, Ін-т екон. прогнозув. — К., 2005. — 425 с.

9. Лукинов И. Приоритетная политика государства в технологических преобразованиях / И. Лукинов // Экономика Украины. — 1997. — № 2. — С. 4–19.

10. Чуйко О. Науково-теоретичні основи інновацій та інноваційного процесу: сутність, види, еволюція / О. Чуйко // Економіка. — 2008. — № 2. — С. 7–13.

11. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. — М. : Прогресс, 1982. — 455 с.

12. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Б. Твисс. — М. : Экономика, 1989. — 271 с.

13. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / ред кол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. — М. : Экономика, 1989. — 417 с.

14. Федулова Л. І. Інноваційна економіка [текст] : підручник / Л. І. Федулова. — К. : Либідь, 2006. — 480 с.

15. Інноваційний розвиток промисловості України / під ред. проф. О. І. Волкова, проф. М. П. Денисенка. — К. : КНТ, 2006. — 648 с.

16. Щербань В. М. Товарна інноваційна політика [текст] : навч. посібник / В. М. Щербань, Л. Д. Козубенко. — К. : Кондор, 2006. — 400 с.

17. Сокол П. Вплив психологічного фактору на інноваційний процес / П. Сокол // Економіст. — 2007. — № 2. — С. 39–41.

18. Федулова І. В. Теоретичні положення з визначення категорій інноваційний процес та інноваційна діяльність / І. В. Федулова // Проблеми науки. — 2007. — № 8. — С. 2–7.

19. Микитюк П. П. Інноваційний менеджмент [текст] : навч. посібник / П. П. Микитюк. — К. : Центр навчальної літератури, 2007. — 400 с.

20. Основы инновационного менеджмента / под ред. П. Н. Завлина, А. К. Казанцеви, Л. Э. Минели. — М. : Экономика, 2000. — 39 с.

21. Мингалева Ж. А. Словарь инновационных терминов [Електронний ресурс] / Ж. А. Мингалева, О. С. Григорьян. — Режим доступа : http://www.pfo-perm.ru/Dictionary.asp/ — Назва з екрану.

22. Вифлеемский А. Роль образовательного комплекса в постиндустриальном обществе / А. Вифлеемский // Вопросы экономики. — 2002. — № 8. — С. 115–121.

23. Садовничев В. Наука как фактор экономического подъема / В. Садовничев // Проблемы теории и практики управления. — 2001. — № 3. — С. 33–36.

24. Квятковский С. Интеллектуальное предпринимательство и стабильное экономическое развитие в постсоциалистических странах Европы / С. Квятковский // Проблемы теории и практики управления. — 2002. — № 3. — С. 21–26.

25. Кривенко Л. В. Интеллектуализация и информатизация — ключевые направления современного этапа научно-технического прогресса / Л. В. Кривенко // Регіональні перспективи. — 2002. — № 5. — С. 3–4.

26. Амоша О. І. Концепція інноваційного розвитку регіону / О. І. Амоша ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2002. — 172 с.

27. Амоша О. І. Проблеми та шляхи поліпшення інвестиційної діяльності у промисловості України / О. І. Амоша. — Донецьк : ІЕП НАН України, 1999. — 29 с.

28. Мельник Л. Г. Экономика информации и информационные системы предприятия / Л. Г. Мельник, С. Н. Ильяшенко. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2004. — 400 с.

29. Федулова Л. Развитие национальной инновационной системы Украины / Л. Федулова, Н. Пашута // Экономика Украины. — 2005. — № 4. — С. 35–42.

30. Василик О. Д. Від теорії до інноваційної політики / О. Д. Василик, Г. О. Лютий // Фінанси України. — 2003. — № 12. — С. 125–131.

31. Захожай А. Ринок науково-технічного потенціалу промисловості / А. Захожай, В. Луговський, В. Гулеватий // Економіка України. — 2002. — № 2. — С. 77–79.

32. Калюжний І. Л. Оцінка інтелектуального капіталу і управління ним у процесі створення інноваційного продукту / І. Л. Калюжний, Т. В. Калюжна, Д. І. Забарін // Економіка промисловості. — 2004. — № 2. — С. 122–130.

33. Комісова М. М. Особливості інноваційної діяльності в Україні / М. М. Комісова, О. Г. Черноіванова // Вісник Донецького ун-ту. Сер. В: Економіка і право. — 2006. — № 29. — Т. 1. — С. 198–203.

34. Кукурудза І. І. Проблеми та перспективи інноваційної діяльності в регіоні / І. І. Кукурудза // зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук. конф. «Соціально-економічні наслідки ринкових перетворень у постсоціалістичних країнах». — Черкаси : ЧДТУ, 2005. — С. 346–354.

35. Лапко О. О. Розвиток системи управління науково-інноваційною сферою в Україні / О. О. Лапко // Економіка і прогнозування. — 2002. — № 3. — С. 55–62.

36. Маевский В. Условия развития высокотехнологического комплекса / В. Маевский, Б. Кузык // Вопросы экономики. — 2003. — № 2. — С. 26–39.

37. Ревва А. Н. Роль интеллектуального капитала в инновационном развитии экономики / А. Н. Ревва // Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской науч.-практ. конф. «Проблемы развития предприятий и новых экономических структур в современных условиях» / НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. — Донецк, 2004. — С. 65–68.

38. Сталинская Е. В. Развитие инновационной деятельности как фактор повышения национальной конкурентоспособности / Е. В. Сталинская // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвесторов: региональный аспект. — Донецк : ДонНУ, 2005. — С. 167–174.

39. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. — 2004. — № 4. — С. 4–14; № 5. — С. 4–13.

40. Якутин Ю. Российские корпорации и институт интеллектуальной собственности / Ю. Якутин // Российский экономический журнал. — 1999. — № 3. — С. 3–19.

41. Дагаев А. Оценка эффективности НИОКР в экономике знаний / А. Дагаев // Проблемы теории и практики управления. — 2005. — № 5. — С. 120–126.

42. Шпотов Б. О современных теориях конкурентных преимуществ и отраслевого лидирования / Б. Шпотов // Проблемы теории и практики управления. — 2001. — № 3. — С. 50–55.

43. Губерная Г. К. Глобализация как объективный процесс и политэкономическая игра / Г. К. Губерная // Прометей. — Донецьк : СПТОВ «ДЕГІ», ІЕПІ НАНУ, 2001. — Вип. 4. — С. 169–173.

44. Амоша А. И. Каноны рынка и законы экономики. — Кн. 6. Прикладной социально-экономический анализ / А. И. Амоша, Е. Т. Иванов, С. Е. Иванов ; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. — Донецк, 2003. — 596 с.

45. Георгиев Р. Интеллектуальные ножницы и глобализация / Р. Георгиев // Проблемы теории и практики управления. — 2004. — № 6. — С. 44–47.

Надійшла до редакції 02.09.2011 р.